

Ånd, åndsfrihed og tidsånd Begrebernes historie, idé og aktualitet

Ove Korsgaard og
Michael Agerbo Mørch

Formålet med bogen

Formålet med denne bog er at bidrage til studier af begreberne ånd, åndsfrihed og tidsånd. Dog uden en ambition om at præsentere en fælles forståelse af disse begreber. Der er således ikke tale om en grundbog eller en *state of the art*-udgivelse, men en antologi, der bidrager til en dybere forståelse af åndsbegrebets forskellige aspekter. Da både ”åndsfrihed” og ”tidsånd” anvendes flittigt i daglig kommunikation og har reelle implikationer inden for eksempelvis politik, kommunikation, uddannelse og marketing, finder vi det afgørende med flere og mere grundige studier i begrebernes historie, idé og aktualitet, end der hidtil har været her i landet.

Hvad er ånd?

Men hvad forstås ved kernebegrebet ånd? Det hersker der langt fra enighed om. Et opslag i ordbogen på ordnet.dk viser ikke mindre end seks forskellige betydninger af ordet ånd, endda med flere underpunkter. Men en leksikalsk opremsning af ordets elastiske semantik er ikke nok til at indfange kompleksiteten, for selv blandt forskere, der anvender et ord med ens betydningsflade, vil man kunne identificere stor variation i den mere præcise eksplicitering af betydningsindholdet.

I den filosofiske, teologiske og antropologiske tænkning kan der indkredses hele fem forståelser af begrebet ånd: 1) ånd som organisk

princip, der binder alting – inklusive mennesket – sammen; 2) ånd som det, der binder mennesket til det absolutte; 3) ånd som selvforhold; 4) ånd som udtryk for en skabende aktivitet; 5) ånd som synonym for frihed, dvs. som en overskridelse af den organiske sammenhæng. Så også inden for felter, der historisk har beskæftiget sig med åndsbegrebet, er variationen betragtelig.

”Ånd er i mennesket, hvad pengene er i verden”, hævder N.F.S. Grundtvig på vanlig slagkraftig vis. Spændvidden i ekspliciteringen af åndsbegrebet gør, at det historisk er blevet holdeplads for en lang række mere eller mindre dunkle ideer. Alligevel er det denne bogs grundlæggende position, at der går noget uopgiveligt tabt, hvis åndsbegrebet kastes bort eller helt erstattes af andre begreber såsom psyke, bevidsthed og spiritualitet. Det er ifølge idéhistorikeren Hans-Jørgen Schanz endnu ikke sket i Danmark i samme omfang som for eksempel i Sverige, hvilket han finder, hænger sammen med Grundtvigs store indflydelse på det danske sprog og den kollektive bevidsthed.¹

Det mangetydige er altså noget uundgåeligt ved begrebet ”ånd”, og derfor er det nødvendigt at skabe større klarhed over, hvordan begrebet har været brugt hos centrale tænkere, men også hvordan brugen af ordet har udviklet sig historisk, og hvordan en mere systematisk opklaring kan se ud. Alle tre aspekter bringes i spil i antologien.

Hvad er åndsfrihed?

Åndsfrihed udgør et centralt begreb i nyere dansk skolehistorie, idet der i den nugældende lov om folkeskolen står, at hele skolens virke skal bygge på ”åndsfrihed, ligeværd og demokrati”. Åndsfrihed glider dog ofte under radaren i den offentlige debat, hvor andre termer såsom demokrati, tolerance og ytringsfrihed bruges langt hyppigere. Og når man betænker, at begrebet på ingen måder er selvindlysende, virker dets centrale placering i et offentligt grundlagsdokument da også påfaldende. Men vi tager det som en invitation til at belyse begrebet på ny, så vi kan kickstarte en faglig diskussion om begrebets betydning og anvendelse i dag.

1 Schanz, *Ånd*, 74-78.

I Danmark har Foreningen Åndsfrihed, der blev grundlagt i 2018, forsøgt at indkredse en definition af åndsfrihed. I foreningens vedtægter hedder det: "Åndsfrihed i et samfund betyder, at enkeltpersoner og grupper har frihed til at have deres overbevisning i religiøse, politiske, livssynsmæssige og ideologiske spørgsmål, udtrykke denne overbevisning, formidle den og handle i overensstemmelse med den. Åndsfriheden afgrænses af medmenneskets ret til samme frihed".² Her understreges det kendte faktum, at frihed både er "frihed fra" pressions, tvang og indoktrinering og "frihed til" diskussion, mission, agitation og opdragelse.

En mere rettighedsorienteret tilgang til diskussionen om åndsfrihed vil fremhæve, at de individuelle og kollektive frihedsrettigheder, som er knæsat i grundloven, Den Europæiske Menneskerettighedskonvention og FN's Verdenserklæring om Menneskerettigheder, søger at sikre frihed for ånden. Men i den danske åndsfrihedsforståelse har det samtidig været et afgørende synspunkt, at åndsfrihed ikke kan sikres juridisk, men må være forankret i en mellemmenneskelig livsform og tankeform. Det har lighedspunkter med Hal Kochs kendte udsagn, at demokrati er mere end en styreform, det er også en livsform.³ Åndsfriheden kan fremmes og beskyttes af juridiske rettigheder, men kan ikke udfolde sig uden konkrete menneskers bidrag i det daglige.

I antologien er åndsfrihed primært undersøgt i forhold til skoleverdenen bredt forstået. Det er både her, begrebet har været diskuteret mest ivrigt, og det er også alene her, det har fået en juridisk status, der gør det værd at beskæftige sig fagligt dybdegående med.

Hvad er tidsånd?

Tidsånd er et forkæret begreb, der gjorde sit indtog i dansk sammenhæng op gennem 1800-tallet. Med begrebet ville man indkredse og sammenfatte samtidens kollektive 'ånd', dens tidstypiske indstillin-

2 Foreningen Åndsfrihed, "Grundlag". Foreningens definition er stort set identisk med den formulering, en bred arbejdsgruppe vedtog i Åndsfrihedsprojektet (2009–2012), initieret af Kristent Pædagogisk Institut, "21 teser om åndsfrihed".

3 Koch, *Hvad er demokrati?*; Koch, "Ordet og sværdet", 33–47.

ger, tænkemåder, meninger, følelser, stemninger, smag og tilbøjeligheder, men samtidig ville man med begrebet også pejle samtidens udviklingsretninger.

Men selv om begrebet har været anfægtet og kritiseret som et vagt, luftigt og upræcist begreb, så lever og cirkulerer det i bedste velgående og bruges den dag i dag med største selvfølge i medier og offentlige debatter. For når det handler om at orientere sig i nutidens virvar eller om at udpege det nye, det særlige eller det tidstypiske, kan man i kulturelle såvel som kommercielle sammenhænge tilsyneladende ikke undvære et sådant syntetiserende begreb.

Når det er relevant at inddrage begrebet tidsånd i en diskussion om ånd og åndsfrihed, skyldes det, at tidsåndens mulige eksistens som en kulturel kendsgerning i princippet både anfægter og i visse tilfælde direkte dementerer ideen om åndsfrihed. Det gælder fx, når man i den offentlige debat eller i anmeldelser hævder, at en tanke eller idé, et synspunkt eller en talemåde er 'tidstypisk' og i 'pagt med tidsånden', er et 'ekko af tidsånden' eller ligefrem er underlagt 'tidsåndens tryk'. Dermed er der også angivet et fokusskifte fra et mere simpelt fokus på individer – herunder individets rettigheder og samspillet mellem individer – til et mere komplekst fokus på en overgribende kollektiv størrelse, som præger og måske endda determinerer det enkelte individ.

For begrebet tidsånd rejser jo spørgsmålet: Hvordan være en fri ånd, hvis tidsånden udøver magt over sindene og dermed tendentielt undergraver ideen om åndsfrihed? Det kræver uden tvivl, at sandheden har gode kår og hykleriet dårlige. Med andre ord: Modet til at sige sandheden uden tanke på, hvad det kan komme til at koste, markerer en vigtig forskel mellem tidsånd og ånd.

Bogens kapitler

Bidragene i antologien indgår i en treklang mellem det historiske forlæg, de begrebsmæssige diskussioner og den faktiske brug af begreberne ånd, åndsfrihed og tidsånd. Artiklerne går derfor naturligt fra historiske og systematiske undersøgelser af ånd til undersøgelser af åndsfrihedsbegrebets anvendelse i skoleverdenen til en afsluttende artikel om tidsånd. Bogens artikler falder i fem dele, som har hver sit

fokus i forhold til den tematiske treklang. I det følgende giver vi et kort overblik over bogens bidrag og opbygning.

Første del består af tre artikler, der er undersøgelser af åndsbegrebet hos tre teologer, der formentlig har været – og stadig er – de mest indflydelsesrige, når åndsbegrebet skal diskuteres i en dansk sammenhæng. Bo Kristian Holm skriver om åndsbegrebet hos Martin Luther (1483-1546), Pia Søltøft skriver om åndsbegrebet hos Søren Kierkegaard (1813-1855) og Katrine Frøkjær Baunvig skriver om åndsbegrebet hos N.F.S. Grundtvig (1783-1872). Anden dels tre kapitler hæver altså detaljeringsgraden i forhold til overblikartiklen i første del, der omvendt var nødvendig for at se de tre bidrag i anden del i en større historisk og geografisk sammenhæng.

Bogens anden del er helliget studier i åndsfrihedsbegrebets historiske rødder. Frederik Stjernfelt undersøger begrebet hos historikeren P.F. Suhm (1728-1798), der var ivrig debattør i den tryk-frihedsperiode, som Stjernfelt har undersøgt indgående i anden sammenhæng. Esther Oluffa Pedersen kortlægger brugen hos en række tænkere i 1930'erne og 1940'erne, særligt Poul Henningsen (1894-1967), Hal Koch (1904-1963), Jørgen Jørgensen (1894-1969) og Hartvig Frisch (1893-1950). Ove Korsgaard præsenterer en studie i, hvorfor åndsfrihedsbegrebet blev en del af skoleloven i 1975. I denne anden del af bogen er tematikken udvidet fra en mere filosofisk-teologisk diskussion af åndsbegrebet til de politiske konsekvenser som et åndsbegreb kan medføre – det være sig institutionelt (skole, politik, retsvæsen osv.) eller for samfundsdebatten. At den slags diskussioner altid har konkret historisk indlejring, viser alle tre bidrag.

Tredje dels artikler kredser om systematiske og filosofiske undersøgelser af åndsfrihedsbegrebets idé. Sune Lægaard giver en systematisk-filosofisk begrebsafklaring. Michael Agerbo Mørch skriver om betydningen af nyere filosofiske sandhedsteorier og fortolkningsteorier for klasserumsdiskussioner i livssynsfagene. Ingrid Ank undersøger begrebet civil ulydighed hos lærere med udblik til Henry David Thoreau (1817-1862) og Hannah Arendt (1906-1975). Artiklernes tilgang til emnet i denne tredje del adskiller sig fra anden del ved netop at fokusere mindre på den historiske kontekst og i stedet isolere argumenter for bestemte positioner. På den måde klargør artiklerne enten begreber, som har været diskuteret historisk eller

biografisk i tidligere kapitler, eller drager nogle konsekvenser af fx åndsforståelsen eller åndsfrihedsforståelsen, som er kommet til udtryk i artikler i del et og to.

Fjerde dels tre artikler diskuterer åndsfrihedsbegrebets aktualitet i tre forskellige uddannelseskontekster. Carsten Hjorth Pedersen og Michael Agerbo Mørch diskuterer åndsfrihedsbegrebet i relation til friskolerne, der historisk set har været en af de mest centrale kamppladser for idédebatten om åndsfrihed. Rasmus Kolby Rahbek diskuterer åndsfrihedsbegrebets relation til højskolerne, der historisk har været laboratorium for Grundtvigs forståelse af åndsfriheden. Og Heine Andersen diskuterer det aktuelle pres på forskningsfriheden og sætter det i relation til åndsfrihedsbegrebet. Hvor del tre anlagde en mere abstrakt tilgang til antologiens emner, tager del fire igen fat på de konkrete udmøntninger af ånds- og åndsfrihedsforståelsen. Artiklerne undersøger således, hvordan de forståelser, der historisk har været indflydelsesrige i Danmark (særligt analyseret i del et og to), har konkret indvirkning i forskellige uddannelses- og dannelseskontekster også i dag.

Femte og sidste del handler om begrebet tidsånd. Artiklen er skrevet af Jens Erik Kristensen, der trækker de idéhistoriske linjer op fra de tyske filosoffer J.G. Herder (1744-1803) og G.W.F. Hegel (1770-1831) til nutidens brug af begrebet tidsånd. Det er en artikel, der kritisk diskuterer muligheden for den åndsfrihedsforståelse, som er blevet beskrevet og diskuteret i del et til fire. Det analytiske og idéhistoriske perspektiv er bredere end den danske kontekst, som ellers primært er rammen for denne antologi, men da idédebatten i Danmark nærmest altid har været – og er – skarpt informeret af idéstrømninger fra det store udland, har artiklen et nødvendigt udblik, der kvalificerer og problematiserer antologiens hovedfokus. På den måde rundes antologien af med et kritisk blik udefra.

Deklaration

Som afslutning på denne introduktion ønsker vi at klargøre den institutionelle og økonomiske baggrund for bogen. Antologiprojektet er udsprunget af det forskningsnetværk for åndsfrihed, som den da nyetablerede forening Åndsfrihed knæsatte i 2018. Nogle skribenter i denne antologi er både medlem af foreningen og netværket, nogle

er med i netværket, men ikke i foreningen, og andre igen har ingen anpart nogen af stederne. Det har ikke været et krav at skrive under på foreningens forståelse af åndsfrihed for hverken at deltage i netværket eller denne antologi, og selv om foreningen har bidraget økonomisk til udgivelsen, har den ikke haft indflydelse på indholdet af artiklerne.

Projektet er støttet økonomisk af en lang række bidragsydere, herunder foreninger, organisationer og fonde, uden hvis rundhåndede støtte bogen aldrig havde set dagens lys. De skal alle have stor tak.

Litteratur

Foreningen Åndsfrihed (u.å.) "21 teser om åndsfrihed",
Aandsfrihed.dk.

Foreningen Åndsfrihed (u.å). "Grundlag", Aandsfrihed.dk.

Koch, Hal (1966). "Ordet og sværdet". I: Om tolerance. Udvalgte taler og artikler. København: Gyldendal.

Koch, Hal (1991 [1945]). *Hvad er demokrati?* 5. udgave. København: Gyldendal.

Schanz, Hans-Jørgen (2017). *Ånd*. Aarhus: Klim.